

בהר: טעמי השמיטה ויישומיה

פרשת השמיטה מופיעה בתורה מספר פעמים. בכל אחד מן המקומות היא מתוארת בגוונים אחרים, ויש בכך כדי להצדיק מגוון של התייחסויות לשמיטה, הן בהלכה והן בהגות. בפרשת בהר מודגש הממד של שבת הארץ: "ושבתה הארץ שבת לה" ... ובשנה השביעית שבת שבתון תהיה לארץ שבת לה'... שנת שבתון יהיה לארץ. והיתה שבת הארץ לכם לאכלה..."¹. בפרשת משפטים 2 מודגש רק הממד של השמטת היבולים: "וְשָׁשׁ שָׁנִים תִּזְרַע אֶת אֲרֶצְךָ וְאַסְפֹּתָ אֶת תְּבוּאָתָהּ: וְהַשְּׁבִיעִת תִּשְׁמְטָנָהּ וְנִטְשָׁתָהּ וְאָכְלוּ אֲבֹנֶי עֲמָךְ וַיִּתְּרָם תֹּאכַל חֵיט הַשָּׂדֶה כִּן תַּעֲשֶׂה לְכַרְמְךָ לְזִיתְךָ". בפרשת ראה שבספר דברים 3 נזכרת רק שמיטת כספים, ואין כל אזכור לשביטת הארץ.

כאשר יש למצוה מופעים שונים בתורה ומהם עולים טעמים שונים, מעוצבות ההלכות של המצוה כך שינתן ביטוי לממדים השונים של המצוה. דיני שמיטת הקרקעות מבטאים את החובה לשבות מעבודת השדה ולאפשר לאדם ולשדה גם יחד שנת שבתון המקבילה לשבת בימי השבוע. בד בבד, הפקרת היבולים מאפשרת לעניים להתפרנס בשנה זו במידה מסוימת של רווחה ומאזנת את הפערים הקיימים בשאר שנות השבוע בין בעלי הקרקעות לבין הנזקקים. היעד של המצוה בפרשת דברים הוא לסייע ללוויים שמתקשים לפרוע את חובותיהם ולהקל על האביונים. יעדים אלו מתקיימים כפשוטם כאשר המלוים אכן שומטים בשנה זו את החובות ובעלי החובות פטורים מלשלמם ויכולים בתום שנת השמיטה להתחיל את ההתמודדות הכלכלית שלהם מחדש, מבלי החובות הישנים המעיקים עליהם.

כאשר יעדיה של המצוה הזאת הוחמצו, הוצעו פתרונות כיצד לעקוף את ההלכה הפשוטה ולקיימה באופן שלא יגיעו לתוצאות הפוכות למגמת התורה. כאשר נוצר חשש שבנסיבות הכלכליות ששררו בדורות שלפני חורבן הבית, שמיטת הכספים תשיג מטרה הפוכה – תנעל דלת בפני הלוויים, כי בעלי הממון יחששו מלהלוות להם, התקין הלל הזקן פרוזבול, ועקף את חובת שמיטת הכספים. זאת, כדי להקל בסופו של דבר על העניים הנזקקים להלוואות. כאשר ראו גדולי ישראל בדורות האחרונים, עם ראשית ההתיישבות המתחדשת בארץ ישראל, את הסכנה שקיימת ליישוב כולו משמיטת הקרקע בשנה השביעית, חיפשו פתרונות כדי להקל על המתיישבים ועל קיומה של מצות ישוב הארץ. היו שהתקינו היתר מכירה, היו שמצאו דרכים לקיים חקלאות באופן חלקי על ידי הקלות במלאכות מסוימות, והיו שהציעו פתרונות כלכליים אחרים ובאו לעזרת החקלאים בעזרת "קרן השמיטה".

כיום, ניכרת התעוררות בחלקים רבים של החברה הישראלית להשבת עטרת השמיטה על כנה. אלא שהדברים אינם פשוטים. לא פחות מבזמנם של הלל הזקן ושל ראשוני ההתיישבות החקלאית בראשית העידן הציוני, קיים פער משמעותי בין פרטי המצוה להלכותיה לבין יישומם המעשי. במישור החקלאי קיים פער משמעותי בין תיאור המצוה בתורה לבין האפשרות לבצעה בימינו. בימים קדמונים, כשהכלכלה הארצישראלית היתה מבוססת ברובה הגדול על החקלאות, התיישמה מצות התורה כפשוטה. בעלי האדמות שבתו ממלאכה, העניים יכלו לאכול מן התבואה ומן הפירות, וכל המערכת החברתית-הכלכלית הושפעה לטובה מכך. עם הזמן, השתבשו הדברים. כבר בימי בית שני, גזרו חכמים לאסור אכילת "ספחים", דהיינו אסור כל צמח חד שנתי, לרבות תבואה, קטניות וירקות, שגדל בשנת השמיטה, גם אם לא נזרע בשמיטה. גזירה זו נועדה למנוע ממחללי שביעית לזרוע באיסור. כך נוצרה מצוקה קשה מאד בשנה השביעית, חמורה עוד יותר מזו שנובעת ממצות התורה הראשונית האוסרות רק על עבודה בשביעית, אך מתירות את היבולים לכל. קיימות עדויות רבות על הקושי לקיים שביעית כהלכתה בימי התנאים והאמוראים, גם ממקורות חז"ל וגם במקורות חיצוניים. בימים ההם בשנת השמיטה לא היה מה לאכול, כפשוטו ממש אבל עדיין התקיים היעוד של "שנת שבתון" לרוב האוכלוסייה. כיום, המציאות השתנתה לגמרי. אמנם אין רעב בארץ כשלא מגדלים בה יבולים מכיון שאפשר לייבא מחו"ל, להתפרנס מיבולים שנשמרו משנים קודמים או לפתח שיטות גידול מתוחכמות שאין בהן הפרה של השמיטה, אולם מאידך גיסא, מבחינת השגת המטרות של המצוה, הבעיה רחבה הרבה יותר. ה"שבתון" במובן של הפסקת עבודה ושנת מנוחה אינו משמעותי, שכן מספרם של החקלאים באוכלוסייה קטן מאד. הפסקת העבודה בשדות תפגע ביצור החקלאי ובחקלאים, אך אף אחד מעניי הארץ לא יצא נשכר מכך.

1 ויקרא כה

2 שמות כג יא

3 דברים טו

איש לא יצא לשדה ללקט שם מזון לביתו. אלא אדרבה, החקלאים יצטרפו למעגל הנזקקים, לפחות בשנה הזאת.

גם שמיטת כספים קשה מאד לביצוע. הכלכלה הישראלית היא חלק מן הכלכלה העולמית, ובאופן שבו מתנהלת כיום הכלכלה בעולם ובישראל, שמיטת חובות כללית תוביל להתמוטטות של הכלכלה כולה. הבנקים למשכנתאות אינם יכולים לוותר לכל החייבים, והוא הדין גם לשאר העסקים המתבססים על אגרות חוב, ושאר דרכי מימון שהן בעצם חובות. החסכוניות של הציבור הרחב, קרנות הביטוח והפנסיה, מושקעים בהלוואות לעסקים, ואם ישמטו – יתמוטטו כל המשקיים הביתיים. גם אם פה ושם יכולים אנשים פרטיים לוותר בדרך של גמילות חסדים ללווים נזקקים – אין זו השמיטה הכללית המשתמעת מחומש דברים. כפי שהלל הזקן התקין תקנה שביטלה למעשה את שמיטת הכספים כי חשש לפגיעה בלווים, כך גם בזמננו יש צורך בפרוזבול, כמו גם ב"היתר עיסקא" להתיר עקיפת איסורי ריבית בשאר השנים, כדי לקיים את הכלכלה המודרנית המבוססת על אשראי נרחב.

השאלה העומדת כיום על הפרק היא כיצד לממש את הרעיונות והערכים הגנוזים במצות השמיטה גם במצב שבו מבחינה כלכלית וחברתית, קיום הלכות שמיטה כפשוטן אינו משיג את המטרות האלה, ואולי אדרבה – עלול להשיג את היפוכו.

בשני קצות הקשת הפוליטית-רוחנית עומדות שתי גישות מקוטבות. הגישה האחת אינה מתחשבת כלל במטרות המצוות וערכיה, אלא רק בפרטים ההלכתיים כפי שהתקבעו בדורות קודמים. לפי הגישה הזאת, שמיטת כספים אין לה זכר וקיום כמעט בכלל, מכיון שנשמכים על תקנת הפרוזבול, ואילו שמיטת הקרקעות נדרשת באופן הקיצוני ביותר. היינו – אין סומכים על היתר המכירה או על הקלות במלאכות מסוימת, אלא נזקקים ליבוא או ליבול נכרים. אלו הנוהגים כך, מקפידים בעיקר על ענייני כשרות המטבח ומתעלמים כמעט לחלוטין מן השאלות הכלכליות הן של המגזר החקלאי והן של החברה בכללותה. בקוטב השני עומדים ארגונים ציבוריים – חברתיים שונים המתעלמים כמעט לחלוטין מן השאלות ההלכתיות של השמיטה ומן האופן של קיום מצוותיה, ומבקשים לתרגם את מערכת הערכים של השמיטה לשפה מודרנית ובתר-מודרנית, א-הלכתית. לעתים אפילו מתוך זלזול במדקדקים בהלכות השמיטה ככתבן וכלשוונן. אלו מבקשים לקיים "שמיטה ישראלית" שיש בה ביטוי לערכי שמירת הטבע והסביבה – כביטוי העכשווי של "שבת הארץ", ולערכים של צדק חברתי, כביטוי העכשווי של "שמיטת כספים", בלא המשא העודף של מסורת ההלכה.

נראה כי האתגר המוטל על כתפי דורנו, דור התחדשות ותחית עם ישראל בארצו, הוא למצוא את התיב הנכון לאיזון שבין המטרות הנאצלות של השמיטה לגווניה השונים בתורה, לבין היישומים המעשיים – הלכתיים שלה, לנוכח השינויים הגדולים שחלו במבנה החברה והכלכלה במשך הדורות. בשונה מתחומי הלכה אחרים, שבהם ההתפתחות וההתאמה התרחשו בתהליך איטי ומבוקר של דורות רבים, מתוך העברה זהירה של המסורת מדור לדור, הרי שבמצוות התלויות בארץ ובישיבה בה, נוצר צורך לדלג על פער של דורות רבים, בהם כלל לא היתה אפשרות לקדם ולפתח את השמיטה בהתאמה לזמנים המשתנים. הפער שנוצר גורם לחוגים מסוימים לערער על הרלוונטיות של התורה לזמננו, לחוגים אחרים הוא גורם תחושה של איום וסכנה בעצם קיומה של המדינה וחברה מתחדשת בארץ ישראל. דרכה של תורה היא למצוא את התיב שבתוך – להכיר בגודל האתגר המוטל על דורנו ולהתמודד עמו בירה ובענווה, בגבורה ובעוז.